

УДК 378.1:38.4

Патинок Оксана Петрівна
кандидат психологічних наук, професор
кафедра соціальної політики
факультет соціально-психологічних наук та управління
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
м.Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено проблему становлення відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери як професійно значущої якості у психологічному аспекті. Розкрито структури відповідальності як професійно значущої якості працівників соціальної сфери та особливості розвитку її компонентів і видів. Виявлено специфіку становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у вузі. Здійснено аналіз проблеми відповідальності особистості та обґрунтовано психологічні аспекти відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника. Проаналізовано психологічні особливості формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального працівника у навчально-виховному процесі.

Ключові слова: відповідальність фахівця соціальної сфери, становлення відповідальності, компоненти відповідальності, рівні відповідальності, особистісні характеристики.

Вступ. Відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана із свободою вибору у поведінці людини, є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості. Відповідальність, як якість особистості, характеризується динамічністю. Становлення відповідальності особистості тісно пов'язана із мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічна характеристика поняття відповідальності майбутнього фахівця соціальної сфери висвітлюється в контексті теоретичних узагальнень М.В.Савчина, К.К.Муздибаєва про сутність відповідальності; втчизняних концептуальних положень щодо розвитку формування особистості, де відповідальність розглядається як важлива складова її характеру (І.Д.Бех, М.І.Боришевський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко), досліджень формування особистості фахівця соціальної сфери (В.П.Андрущенко, О.В.Безпалько, М.А.Гуліна).

У педагогічній та віковій психології одним з основних аспектів вивчення проблеми відповідальності є аналіз розвитку її окремих складових в старшому підлітковому та юнацькому віці (Ю.А.Алексєєва, І.С.Булах, Г.А.Татаурова, І.Г.Тимошукта інші). Результати досліджень свідчать про те, що саме у юнацькому віці відбуваються важливі зрушення в становленні відповідальності особистості. Цьому сприяють об'єктивні соціальні умови вибору людиною свого подальшого шляху, усвідомлення індивідуальної та соціальної необхідності брати на себе відповідальність за якість професійної підготовки та обраної суспільної діяльності.

Головною метою нашого дослідження є розкриття структури відповідальності як професійно значущої якості працівників соціальної сфери та особливості розвитку її компонентів і видів та виявлення специфіки становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у вузі. Відповідно до мети дослідження поставлено такі завдання: здійснити аналіз проблеми відповідальності особистості та обґрунтувати психологічні аспекти відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника; проаналізувати психологічні особливості формування відповідальності як професійно значущої якості майбутнього соціального пра-

цівника у навчально-виховному процесі.

Виклад основного матеріалу. Професійно значущою якістю соціального працівника, яка сприяє розв'язанню професійних завдань, на нашу думку, є відповідальність. Відповідальність працівника соціальної сфери – це інтегративна якість особистості спеціаліста, яка характеризується вільно вибраним, критично осмисленим з позиції професійного обов'язку прагненням добросовісного, творчого виконання своїх професійних функцій і обов'язків.

Соціальна робота належить до таких видів професійної діяльності, в якій потрібні не лише знання та вміння, а й особистісні якості спеціаліста, що впливають у багатьох випадках на її результативність. Визначаючи особистісні характеристики соціального працівника, ми виходимо з того, що він працює в сфері «людина-людина», яка вимагає від спеціаліста здатності успішно функціонувати в системі міжособистісних відносин.

Особистісними якостями, необхідними фахівцю соціальної роботи, є: психологічні характеристики (спостережливість, емоційна рівноваженість, низька тривожність, творче мислення, послідовність у діях, витримка, уважність, наполегливість); морально-етичні якості (відповідальність, справедливість, гуманність, доброзичливість, тактовність, терпимість, принциповість, повага до людей); психоаналітичні якості (адекватна самооцінка, самоконтроль, самоорганізованість, самокритичність, самоаналіз, самодисциплінованість, прагнення до самовдосконалення); педагогічні якості (комунікабельність, цілеспрямованість, красномовство, вміння навіювати та переконувати тощо).

Оскільки відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана із свободою вибору у поведінці людини та є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості, становлення даної професійної якості майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у вищому навчальному закладі відзначається певними особливостями розвитку її структурних складових: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового.

Розвиток когнітивного компоненту відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери характеризується зростанням усвідомленості сутності поняття відповідальності у напрямку збільшення варіативності психологічного розуміння цього поняття

як такого, яке має складну і неоднозначну структуру; розширенням здатності студентів аналізувати причини та умови, що зумовлюють належний рівень відповідальності особистості; поглибленням бачення шляхів її розвитку через більш виражений аналіз внутрішніх чинників відповідальності, залучення студентів старших курсів до конкретної діяльності в різних сферах соціальної практики, вивчення психологічних дисциплін, знайомство з викладачами, розширення сфери міжособистісної взаємодії. В процесі навчання інтенсивно розвивається самосвідомість студентів, яка до четвертого курсу досягає більш високого рівня та спонукає випускників до самоаналізу та самовиховання, що дозволяє їм бути зорієнтованими у розвитку власної відповідальності на свій внутрішній потенціал, а не на зовнішні спонукання.

Розвиток мотиваційно-афективного компонента відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери характеризується певними взаємопов'язаними тенденціями. З одного боку, від першого до четвертого курсу, змінюються структура цього компонента, яка має свою специфіку на кожному з етапів навчання студентів, з іншого - змінюються особливості кількісної репрезентації та змістової характеристики її складових.

Розвиток діяльнісно-поведінкового компонента відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери відзначається його конструктивною тенденцією до збільшення нормативно-відповідального способу регуляції поведінки, як принципу, який реалізується особистістю незалежно від ситуативних умов дії.

Критеріями визначення рівнів розвитку відповідальності є відповідні рівні когнітивного, діялісно-поведінкового компонентів, прояви мотиваційно-афективного компонента, параметри відповідальності: когнітивність – осмисленість–обізнаність, що відображає глибину розуміння необхідності та соціальної значущості навчальної діяльності; мотивація – соціометрична–еґоцентрична, що розкриває співвідношення соціально та особистісно значущих мотивів; емоційність – стенична–астенична, що відображає стимулюючу роль емоційних переживань студента для його оволодіння майбутньою професією; регуляція – інтравертована – екстравертована, що відображає міру залежності поведінки майбутнього соціального працівника від зовнішніх обставин [2].

Нами досліджено, що студенти з однаковими рівнями відповідальності на різних етапах навчання у вузі мають спільні тенденції розвитку її структурних складових та параметрів. Відповідно, профілі відповідальності майбутніх соціальних працівників, характеризуються такими параметрами:

-високому рівню відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери притаманний високий рівень когнітивного та діялісно-поведінкового компонентів, які характеризують-ся здатністю студентів усвідомлювати сутність відповідальності, їх поглибленим баченням шляхів розвитку відповідальності. В ієрархії мотивів відповідальності у таких студентів переважають мотиви самореалізації, самопізнання, морального самоствердження. Найбільш вираженими є такі параметри відповідальності, як когнітивна осмисленість, соціоцентрична мотивація, інтернальна регуляція, операційний характер труднощів;

- середньому рівню відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери притаманний середній рівень розвитку її компонентів. Розвиток когнітивного компонента у таких студентів, характеризується осмисленістю своєї поведінки та прийнятих рішень та головні труднощі при дотриманні відповідальної

поведінки у них пов'язані з відсутністю знань, вмінь, навичок, а не з особистісними проблемами, які властиві для студентів з ослабленою саморегуляцією. Розвиток поведінкового компонента відзначається тим, що відповідальність як моральна норма не зовсім сформована, а регуляція поведінки здійснюється на основі аналізу ситуативних умов дії. Саме фактори ситуації визначають вибір відповідальної поведінки студентом. У мотиваційній структурі відповідальності переважають суспільні мотиви, морального самоствердження та прагматичні мотиви. Щодо параметрів відповідальності майбутнього соціального працівника з середнім рівнем відповідальності відзначає помірну наполегливість, орієнтованість на вимоги оточуючих, результативність діяльності, емоційність мобілізуючого характеру, володіння навичками самоконтролю;

- низький рівень відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери характеризується поверхневим розумінням сутності відповідальної поведінки, низьким рівнем усвідомлення внутрішніх механізмів її розвитку, зосередженням уваги при аналізі власної безвідповідальної поведінки на зовнішніх причинах її виникнення. Виконання відповідальних справ не супроводжується отриманням задоволення від цього процесу, а відзначається очікуванням позитивних наслідків, винагород, які студент передбачає отримати у результаті своєї роботи. Емоції відіграють роль перешкод, оскільки серед них панують явища астеничного (демобілізуючого характеру): лінь, розслабленість, байдужість. Відповідальна поведінка значною мірою залежить від зовнішніх обставин. Знання, як потрібно діяти, не переходять на рівень особистісного осмислення, не стають переконаннями. Переважають труднощі особистісного порядку: студент роздумує над тим, чи варто робити цю справу, яку користь вона зможе йому принести, і це значно знижує його зусилля при виконанні справи. Найбільшу вираженість у студентів із низьким рівнем відповідальності мають такі параметри, як еґоцентрична мотивація, особистісний характер труднощів та інструментально-стильові прагнення. Отже, проведений аналіз дослідження дозволив виділити рівні загальної відповідальності, відслідкувати особливості їх розвитку у майбутніх соціальних працівників впродовж навчання у вузі та вибудувати профілі відповідальності, характерні для кожного з її рівнів.

Становлення відповідальності майбутніх соціальних працівників відзначається особливостями розвитку її форм: дисциплінарної, відповідальності за себе та за інших.

«Дисциплінарна відповідальність» майбутніх працівників соціальної сфери найбільш представлена у першокурсників, але змінюється до четвертого курсу через зменшення кількості студентів з низьким рівнем, що зумовлено усвідомленням необхідності дотримання норм спілкування та вимог викладачів для досягнення успіху у підготовці до майбутньої професії, та зростання з середнім рівнем, що вказує на розвиток у процесі навчання та здобування індивідуального досвіду, самосвідомості студентів, а, відповідно, більш критичного, диференційованого ставлення до зовнішніх вимог дорослих, встановлених правил і норм.

«Відповідальність за себе» майбутніх соціальних працівників наявна в незначній кількості першокурсників з високим рівнем її вираження, та прослідковується їх зростання до четвертого курсу з одночасним зменшенням низького рівня, що свідчить про інтенсивний розвиток в процесі професійної підготовки,

внутрішніх зобов'язань особистості, прагнень майбутнього до самовдосконалення і самореалізації.

«Відповідальність за інших» майбутніх працівників соціальної сфери на всіх етапах їх навчання найменш представляє студентів з низьким рівнем, що вказує на те, що майбутні соціальні працівники ще до вступу в вищий навчальний заклад мали певні особистісні характеристики, які є основою розвитку цього виду відповідальності, а навчання сприяло його формуванню. На четвертому курсі високий рівень «відповідальності за інших» вперше посідає домінуючу позицію серед високих рівнів інших різновидів відповідальності, що є свідченням якісних змін у становленні цього виду відповідальності, зумовлених розвитком самосвідомості майбутнього соціального працівника, який пов'язаний із усвідомленістю ним сутності своєї майбутньої професії, із здобуванням досвіду соціальної взаємодії у процесі професійної підготовки. Проте від першого до четвертого курсів навчання студентів змінюються представленість та співвідношення рівнів сформованості цих форм відповідальності, становлення яких взаємообумовлене.

На четвертому курсі ієрархія співвідношення високих показників різних видів відповідальності, порівняно з попередніми курсами, змінюється. Найбільш представленою стає «відповідальність за іншого» (36,6%), на друге місце за вираженістю виходить «відповідальність за себе» (27,8%), і останнє посідає «дисциплінарна відповідальність» (23,2%). Досить

переконливими є низькі показники. Вони виражені з «дисциплінарної відповідальності» у 2% студентів і з «відповідальності за себе» у 1,2% студентів.

Про цю особливість свідчить також зростання від першого до четвертого курсу кількості студентів з високим рівнем «відповідальності за себе», та зменшення з низьким, причому кардинальні зміни відбуваються на четвертому курсі. Високий рівень «відповідальності за себе» відзначається у значній кількості випускників (27,8%), для яких характерні вимогливість до себе, схильність до самокритики, здатність проявляти незалежність, ініціативність, прагнути самостійно будувати плани власного життя, перспективи своєї майбутньої професії. Вони більшою мірою зорієнтовані на «внутрішні» цінності, визнання власних переваг і недоліків, частіше проявляють прагнення до самовдосконалення і самореалізації, активніше реалізують себе через участь у громадському житті та суспільно-корисній діяльності.

Висновки. За результатами проведеного нами дослідження можна зробити висновок, що становлення відповідальності майбутніх працівників соціальної сфери перебуває у взаємозв'язку з розвитком їх професійної спрямованості. Зокрема, із зростанням показників професійної спрямованості зростають показники відповідальності. Зроблений аналіз особливостей становлення відповідальності в процесі професійної підготовки спонукають до пошуку шляхів і засобів цілеспрямованого розвитку цього феномену як професійно значущої якості фахівця.

Список використаної літератури

1. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посібник. – К.: "Академвидав", 2009. – 248с.
2. Патинок О.П. Психологічні умови становлення відповідальності як якості особистості майбутнього фахівця соціальної сфери // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. №13-4, 2012. – С.15 - 24
3. Савчин М. Психологія відповідальної поведінки / М.В.Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

Патынок Оксана

кандидат психологических наук, профессор
кафедра социальной политики
факультет социально-психологических наук и управления
Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова
г. Киев, Украина

СТАНОВЛЕНИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье освещено проблему становления ответственности будущего специалиста социальной сферы как профессионально значимого качества в психологическом аспекте. Раскрыты структуры ответственности как профессионально значимого качества работников социальной сферы и особенности развития ее компонентов и видов. Выявлена специфика становления ответственности будущих социальных работников в течение обучения в вузе. Осуществлен анализ проблемы ответственности личности и обоснованы психологические аспекты ответственности как профессионально значимого качества социального работника. Проанализированы психологические особенности формирования ответственности как профессионально значимого качества будущего социального работника в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: ответственность специалиста социальной сферы, становление ответственности, компоненты ответственности, уровни ответственности, личностные характеристики.

Patynok Oksana

Candidate of Psychological Sciences, Ph.D., Professor
Social Policy Department
Faculty of Social and Psychological Sciences and Management
National Pedagogical University named after M.Dragomanov, Kyiv, Ukraine

FORMATION OF LIABILITY AS PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF FUTURE SPECIALISTS OF SOCIAL SPHERE: PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The article deals with the problem of responsibility of formation a future specialist The article deals with the problem of responsibility of formation a future specialist in social services as a significant professional quality in the

psychological aspect. The structure of professional responsibility has been considered as significant characteristics of social workers and its components and types. It was discovered the specific responsibilities of formation future social workers during university studies. The problem of individual responsibility was analyzed and the psychological aspects of professional responsibility have been substantiated as extremely important quality of a social worker. The psychological features of formation responsibility was analyzed as significant important quality of future social worker through process of education. This analysis of the formation of responsibility in the professional educational process leads to finding ways and means of purposeful development of this phenomenon as professionally significant quality of specialist in the social sphere.

Key words: the professional responsibility in the social sphere, formation of responsibility, the elements of responsibility, the levels of responsibility, personal attributes.